

Німецько-фашистський окупаційний режим на Волині в роки Другої світової війни

У статті розглянуто питання формування системи окупаційної влади на Волині в роки Другої світової війни, визначено засоби її реалізації, причини появи руху Опору нацистам.

Ключові слова: окупація, рейхскомісаріат «Україна», Волинь, геноцид, податки.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження історії Другої світової війни викликає посилений інтерес вітчизняних істориків та громадськості. До малодосліджених питань можна віднести проблеми, пов'язані із соціальним й економічним становищем населення на окупованих територіях. Поза увагою науковців залишались аграрна реформа, проведена окупаційною владою, цінова політика, стан матеріального забезпечення громадян. Тому актуальність запропонованої розвідки є очевидною.

Наукова розробка проблеми розпочалася в другій половині 1940-х рр. У перших наукових працях вивчено збитки, нанесені Україні в період німецької окупації, визначено чисельність утрат населення, досліджено плани нацистів щодо слов'янського населення та засоби їх реалізації. Яскравий приклад радянської історіографії стосовно питань економічного пограбування України нацистами – робота М. Загорулько та А. Ющенкова «Крах плану “Ольденбург”», опублікована в Москві в 1980 р. Науковцям удалося довести тезу, що плани економічного грабунку, розроблені вищим керівництвом Німеччини, не були здійснені в повному обсязі. Основна причина цього, як вважають учені, – поява всенародного руху Опору під керівництвом комуністичного підпілля. Надмірна ідеологізація притаманна радянській історіографії, але зібраний науковцями фактичний матеріал, хоча й відрізняється тенденційністю, проте є цінним і достовірним джерелом для вивчення запропонованої проблеми.

Адміністративну систему, механізми реалізації нацистських планів в Україні досліджують сучасні вітчизняні історики, зокрема М. Коваль, С. Кульчицький, В. Романцов. Найбільш ґрунтовно адміністративну систему та органи управління на окупованих територіях вивчав П. Рекотов. Їхні праці відрізняються об'єктивністю у висвітленні проблемних питань й акцентують увагу на політичних аспектах та механізмах реалізації окупаційної політики.

Мета цієї наукової розвідки – доповнення й уточнення знань про період німецької окупації України в контексті соціального та економічного становища населення на прикладі Волині.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів досліджень. Рейхскомісаріат «Україна» утворено 20 серпня 1941 р. Землі Волині потрапили до складу цього адміністративного утворення, яке очолив гауляйтер й оберпрезидент Е. Кох. Його резиденція розміщувалась у м. Рівному. Територія рейхскомісаріату постійно змінювалась у зв'язку з віддаленням чи наближенням фронту. Станом на 1 серпня 1941 р. його площа складала 71 тис. км, 15 листопада того ж року – 235 тис. км, а 1 січня 1943 р. – 392 275 тис. км (із 533,3 тис. км території України напередодні війни) [1, с. 175]. Ці території поділялися на шість генеральних округів (генералбецирків):

1. «Волинь-Поділля» (центр – м. Луцьк). Уключав територію Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) областей, а також південні райони Брестської й Пінської областей Білорусії.

2. «Житомир» (центр – м. Житомир). До нього відійшли Житомирська, північні райони Вінницької з м. Вінниця та південні райони Поліської області Білорусії з Мозирем.

3. «Київ» (центр – м. Київ). До цього округу відійшла Київська й Полтавська області.

4. «Миколаїв» (центр – м. Миколаїв), куди входили Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області.

5. «Таврія» (центр – м. Мелітополь) – лівобережні південні райони Херсонської, Запорізької областей і Крим.

6. «Дніпропетровськ» (центр – м. Дніпропетровськ): Дніпропетровська й частина Запорізької областей.

Генеральні округи поділялися на 114 округів (крайзгебітів), які включали 431 район. Зі свого боку райони поділялися на села, селища та колонії. Право адміністративних одиниць установлювалося за ними обласною управою. У кожній адміністративній одиниці створено громадську управу. Таким чином, Волинь опинилася в складі нового територіально-адміністративного утворення – рейхскомісаріату «Україна» з адміністративним центром у м. Рівному.

Українцям відводили роль виконавців у системі німецької окупаційної адміністрації. Створені посади директорів округів, керівників районів, міських бургомістрів, сільських старост, шкільних інспекторів. Існували місцеві суди, які розглядали цивільні справи про дрібні правопорушення та кримінальні справи, якщо злочин учинено стосовно українських громадян. Решта були в компетенції слідчих органів гестапо та імперських судів [16, с. 15–20].

Керівника району призначали та звільняли з посади за пропозицією польової комендатури, командуючого оперативного тилового району армії чи груп армій, а в рейхскомісаріаті – коменданта місцевої комендатури чи гебітскомісара. При комплектуванні виконавчого апарату (відділів та управлінь) перевагу надавали працівникам з колишніх службовців чи осіб, які були знайомі з роботою цих органів. Загалом місцеві службовці поділялися на вісім груп [4, с. 52–55]: науковці й технічні службовці із вищою освітою на керівній посаді (оплата – 1200 крб); наукові та технічні службовці з відповідною діяльністю (оплата – 950 крб); наукові та технічні службовці із набутими фаховими здібностями (оплата – 750 крб); службовці із самостійною діяльністю на керівних посадах (оплата – 600 крб); службовці з основними фаховими знаннями службових обов'язків. Начальники канцелярій, бухгалтери, технічні урядовці із закінченою середньою освітою, начальники магазинів і складів (оплата – 480 крб); працівники нижчого службового рівня (оплата – 400 крб); працівники звичайної праці (оплата – 340 крб); робітники переважно механічної праці (оплата – 280 крб).

Кожен працездатний громадянин повинен був зареєструватися та звернутися до уряду праці. Термін подання документів обмежувався до 30 листопада 1942 р. Заведені облікові картки давали змогу влаштуватися на роботу за спеціальністю, а в разі їх відсутності особи спрямовувалися на роботу без урахування їхнього фаху [3, с. 20].

Служба в поліції, незважаючи на небезпеку, була низькооплачуваною для українців. При нарахуванні платні враховувався сімейний стан особи. Якщо рядовий холостяк отримував 240 руб., то одружений – 540 руб.; командир взводу – відповідно, 340 або 640 руб.; одружений командир роти – 690 руб. Оплата здійснювалася в радянських рублях, які були в обігу поряд із карбованцями лише на території рейхскомісаріату [27, с. 11].

Структура міських та районних управ складалася з таких відділів: загального управління, поліційного, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарного, фінансового, будуправління, промислового, постачання й забезпечення робочою силою. Їхні керівники призначалися начальником районної управи за згодою польової чи місцевої комендатури [20, с. 94–95].

Другою за значенням особою органів місцевого самоврядування був бургомістр. Як і керівники районів, бургомістр підлягав перевірці на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи безпосередньо комендатурою. У його обов'язки входило керівництво управою та втілення в життя всіх наказів вищих органів влади. Бургомістр мав власну канцелярію зі штатом (секретар і два перекладачі).

У Луцьку міська управа почала працювати 2 липня 1941 р. Бургомістром призначено М. Єрмолаєва. Його робота не задовольняла окупаційну владу, тому, згідно з розпорядженням гебітскомісара Ліндера від 4 грудня 1941 р., цей пост зайняв Є. Тиравський, а з 21 січня 1943 р. – П. Скоробагатов.

Нижчою ланкою місцевого управління була сільська управа на чолі зі старостою, якого призначав бургомістр. У його підпорядкуванні перебували помічник, бухгалтер і місцевий підрозділ української допомогової поліції. До основних обов'язків цих органів входили реєстрація й облік населення, стягнення податків, надання робочої сили, розшук червоноармійців й партизанів, вилучення в населення зброї, боєприпасів, радіоприймачів, контроль за дотриманням світломаскування, проведення сільськогосподарських робіт тощо.

Основні правові, економічні й територіальні основи окупаційної політики окреслені в генеральному плані «Ост». Загалом його зміст визначав принципи поведінки німців на окупованих територіях, ставив завдання економічного грабунку України, скорочення чисельності місцевого населення, змальовував перспективи німецької колонізації [19, с. 4].

У директиві від 6 вересня 1941 р. Г. Герінг наголошував, що основне завдання окупаційної влади – вивезення сировини із східних територій для забезпечення зростаючих потреб німецької промисловості. Важливе місце відводили й проблемі забезпечення вермахту та німецького населення продовольством. 2 грудня 1941 р. видано закон про доведення норм споживання продовольства населенням рейхскомісаріату до мінімуму. Для працюючих міських жителів – 250 гр. хліба на добу. Довозити продовольство із сіл заборонялося [12, с. 4].

Непрацюючим українським громадянам похилого віку виплачували пенсію в розмірі 75 руб.; до неї додавали продовольчі картки, які давали право купувати 100 г. м'яса, 1000 г. хліба, 2000 г. картоплі на тиждень. Проте зазначена сума була недостатньою (згідно зі звітом керівника охорони служб СС у рейхскомісаріаті) навіть для купівлі шматка мила та унеможлиблювала викуп продовольчого пайка. Більшість пенсіонерів змушені були жебракувати й масово вмирили від голоду на вулицях міст та у власних оселях [25, с. 12–23].

Про ціни на продукти харчування в період окупації можна скласти враження на прикладі м. Дніпропетровська. Згідно зі свідченнями очевидців, на міському ринку стакан муки коштував 15 крб, пшона – 10 крб, 1 л. молока – 30–40 крб, стакан сметани – 15–25 крб, 1 кг сала – 400 крб, 1 кг картоплі – 15–25 крб, мило – 200–300 крб [9, с. 10].

Серед засобів зменшення споживання продуктів місцевими жителями окупаційна влада пропонувала фізичне знищення зайвих їдців та скорочення продовольчих норм для жителів міст. Стосовно сільського населення обмеження повинні були б бути менш жорсткими, адже, виморивши голодом селян, окупаційна влада залишилася б без необхідних робочих рук, здатних виробляти сільськогосподарську продукцію [21, с. 308–309].

Для Волині особливо важливе значення мало запровадження нового «аграрного порядку». Виходячи з постанови нацистського уряду «про новий земельний лад», яка передбачала передачу селянам ділянок у «постійне особисте користування» від 15 лютого 1942 р. та розпорядження А. Розенберга від 27 лютого 1942 р. про розпуск колективних господарств на окупованій території СРСР і створення громадських господарств оприлюднено розпорядження рейхскомісара про початок реформ на селі від 19 червня 1942 р. Ним передбачено збільшення розмірів присадибних ділянок, збереження колективних форм господарювання, утворення спілки землевласників, які до кінця 1942 р. повинні були охопити 10 % господарств. Основне завдання реформи – забезпечення безперебійного постачання продуктів сільськогосподарського виробництва до Німеччини. Ефективність колгоспів і радгоспів доведена радянською практикою, тому їх залишили, перейменувавши, відповідно, на *Gemeinolewirtschaften* (громадське господарство) та *Domanen* (державне господарство) [9, с. 35]. Існування колективних форм господарювання передбачалось і в майбутньому, але у вигляді земельно-роботських кооперативів, заснованих на принципі індивідуального землекористування.

Громадське господарство передбачало створення трудових громад, які об'єднувалися в трудові бригади (20–30 родин). Їм виділяли не менше 200 га землі для обробітки. Кожна бригада обирала собі керівника, якого затверджував комунальний агроном. Оплата праці здійснювалася натурою й нараховувалася залежно від видатків, пов'язаних з обробіткою землі: закупівля посівного зерна, ремонт сільськогосподарського реманенту, споживання кормів для тяглової худоби та ін. Розподіл врожаю проводив комунальний агроном, керівник трудової бригади й сільський староста. Кожен член трудової бригади отримував зароблену частину врожаю відповідно до кількості затраченого робочого часу і якості роботи. Частину виробленої продукції, яка сплачувалася державі, відвозили на склади громадського державного фонду. Посівне насіння, отримане навесні у вигляді позики, поверталось восени з доплатою 25 % [9, с. 19].

Стосовно державних господарств практикувалося дві форми діяльності. Перша – примусове залучення до обробітки ґрунтів усього сільського населення, яке проживало довкола у 20-кілометровій зоні. Друга – передбачала розпаювання земель і передачу їх в оренду родинам. При цьому передавався колишній колгоспний реманент і худоба з розрахунку по 1 корові, 1 свині та 10 овець на сім'ю. Селянин мав щоденно здавати від трьох до шести літрів молока від отриманої великої рогатої

худоби та сплачувати різноманітні поставки (яйця, масло, сир, м'ясо й ін.) [9, с. 19]. Після збору врожаю, згідно з розпорядженням рейхскомісара від 20 травня 1942 р., конфісковувалося все отримане збіжжя, крім продовольчої пайки (із розрахунку на один місяць) у розмірі 10 кг зерна на кожного члена родини [4, с. 46].

3 червня 1943 р. видано декларацію німецького уряду за підписом А. Розенберга про приватну власність селян на землю у рейхскомісаріаті «Україна». Згідно з документом, земля, передана селянам для постійного особистого користування, визнається їхньою приватною власністю. Право на землю визнавалося за кожним, хто її обробляє власною працею. Земельні наділи мали отримати і тимчасово відсутні особи: які виїхали на роботу до Німеччини, перебувають у війську (Червоній армії), військовополонені, заслані радянською владою. Станом на літо 1943 р. лише 10 % сільських родин отримали наділи. Питання повного розподілу землі між селянством серйозно навіть не обговорювалося. Ці кроки окупаційної влади носили пропагандистський характер і розглядалися, як тимчасові заходи до моменту повної передачі землі німецьким колоністам [23, с. 1–15].

Реалії значно відрізнялися від пропагандистських агіток. Відразу із приходом німців встановлено комендантську годину з 18 год вечора до 8 год ранку (в осінньо-весняний період) та з 22 год до 4 год (улітку) [8, с. 35]. Заборонено переміщення населення між населеними пунктами; у зв'язку із цим усі індивідуальні транспортні засоби (у тому числі й велосипеди) потрібно було зареєструвати, встановлено 12 год робочий день, за будь-яку непокору або опір – смертна кара [11, 57]. Упроваджувався принцип колективної відповідальності, що передбачав репресії проти всіх жителів населеного пункту за порушення встановлених правил поведінки, самовільне зберігання зброї чи військової амуніції, не виконання поставлених окупаційною владою завдань господарського або військового значення, антинімецькі прояви тощо.

Важким був і податковий тиск. Згідно з розпорядженням Е. Коха про збір податків, грошових данин на території рейхскомісаріату від 21 жовтня 1941 р. населення зобов'язувалося сплачувати податок за житло (місячна оплата за 1 кв. м коливалася в межах від 1 крб 10 коп за приміщення з каналізацією та водогоном, до 80 коп. за прохідне помешкання без вікон), за особистий транспорт (велосипед – 50 крб, мотоцикл – 200 крб, авто – 500 крб на рік), собак, податок із прибутку із обігу [5, с. 1–3]. У Торчинському районі на Волині кожне село повинне було здавати окупаційній владі щотижнево одну корову, одну свиню, нитки, полотно, мідь. Конфіковано навіть церковні дзвони [22, с. 7]. Крім того, існував податок для одноосібних господарств від 20 до 200 крб залежно від призначення землі [10, с. 1].

Відвертий грабунок, нехтування потребами селян, жорстокий терор спонукали українців до опору. У відповідь нацисти застосовували масові репресії. За зрив поставок сільськогосподарської продукції та підтримку визвольного руху 15 червня 1943 р. в с. Навіз Рожищенського району розстріляно вісім осіб та спалено 25 господарств, знищено с. Красний Сад Сенківичівського району, відбулися масові розстріли в с. Михлин, 19 листопада 1943 р. спалено 60 будинків в с. Котів, здійснено напади та ростріляно з танків села Ботин, Романів, Воротнів Луцького району [7, 60]. Лише за період із 2 квітня по 28 червня 1943 р. в Сенківичівському районі (зараз Горохівський район) було спалено 600 господарств, вбито 550 осіб. Такі акції проводились систематично, викликаючи справедливу ненависть до окупантів [22, с. 7–14].

Поширення визвольного руху в 1942–1943 рр. призвело до зриву запланованих поставок продуктів харчування з України. Напади загонів Т. Боровця та сформованої бандерівською ОУН Української повстанської армії на сільськогосподарські підприємства й заготівельні пункти змусили окупантів вдаватися до надзвичайних заходів. У повідомленні крайового проводу ОУН-б з території Луцької округи, датованого осінню 1943 р., зазначалося, що німці провели підготовку до перевезення й оборони зібраного врожаю. Із цією метою задіяли допомогую поліцію (поляків) та німецькі частини по 50–80 осіб для охорони одного фільварку [22, 6].

Ситуація на Волині настільки загострилася, що забезпечити збір врожаю німецька адміністрація могла лише в тих селах, які розташовувалися неподалік міст під охороною військових та поліційних частин. Для забезпечення швидкого збору врожаю масово залучалося міське населення, яке примусово вивозилося на сільськогосподарські роботи. Невиконання планів заготівлі продуктів харчування частково компенсувалося зменшенням норм споживання міського населення та стимулюванням обробітку землі в межах міст і самозабезпечення місцевого населення продуктами харчування.

Третину виробленого в межах міст продовольства населення повинно було здати окупаційній владі у вигляді натурального податку.

Важливу роль у пограбуванні окупованої України відіграла створена в липні 1941 р., згідно з розпорядження М. Герінга, Центральна торгова організація «Схід». Вона займалася заготівлею й збутом сільськогосподарської продукції, а також постачанням сільського господарства. Першочерговим завданням цієї структури було постачання вермахту та рейху сільськогосподарської продукції й запуск у дію підприємств харчової промисловості. Контроль за її діяльністю здійснював А. Розенберг. Філії організації відкрито у всіх місцевих органах окупаційної адміністрації [13, с. 154–156]. Можливість узяти участь у пограбуванні окупованих радянських територій надана й приватним німецьким підприємцям, які виступали головним чином у ролі німецьких колоністів.

Невід'ємною частиною адміністративного та економічного апарату на окупованій території поряд з офіційними представниками великих монополій були банки, які кредитували та здійснювали банківське обслуговування торговельних і промислових підприємств. На території рейхскомісаріату відкрито 17 галузевих господарських банків, об'єднаних у «Союз господарських банків». На чолі всієї структури стояв Генеральний господарський банк у м. Рівне, що мав філії в Києві та Дніпропетровську. До середини 1942 р. розрахунки між місцевими підприємцями й організаціями проводили через кредитні каси в містах та їхні філіали на селі. З 1 липня 1942 р. в м. Рівне почав діяти Центральний німецький емісійний банк України, а кредитні каси перекваліфіковано в його відділи [13, с. 159–160].

Створена банківська система стала інструментом пограбування українського населення в процесі запровадження грошової реформи на території рейхскомісаріату «Україна». До липня 1942 р. в обігу зберігалися банкноти СРСР номіналом 1 і 3 рублі, а також розмінні монети. 25 липня 1942 р. було поширено наказ рейхскомісара Е. Коха обміняти радянські гроші в купюрах номіналом по 5 руб. і вище на карбованці (1 карбованець прирівнювався до 1 рубля). Процес обміну грошей здійснювався через Центральний німецький емісійний банк. При наявності обмінної суми більшої за 20 руб готівка не видавалася на руки, а зараховувалася на безпроцентний рахунок збереження. Фактично проведено конфіскація радянської валюти в населення, що призвело до загального зубожіння і погіршення рівня життя [13, 160].

Важким було становище й для системи української освіти, культури та релігії. Нацистський підхід був цілком неоднозначним. Як зауважив А. Гітлер під час свого візиту до України в 1942 р., «...українцям буде дано найпримітивніший вид освіти, потрібний лише для спілкування між ними та їхніми німецькими панами» [18, с. 215].

Шкільне навчання дозволялось окупаційною владою з 1 лютого 1942 р. в початкових чотирікласних народних школах для дітей віком до 11 років. Існувала низка обмежень для відкриття шкіл [6, с. 1–2]: наявність необхідного палива після покриття потреб вермахту та цивільних німецьких службових інституцій; відсутність загрози поширення інфекційних хвороб; наявність достатньої кількості учительських сил, політично благонадійних та спеціально підготованих; відсутність потреби використання шкільних будинків для інших необхідних цілей.

На утримання шкіл запроваджувався податок у розмірі 15 д. марок на рік із кожного учня. Згідно з обмінним курсом 1942 р. це становило 300 крб й було досить значною сумою для сільського населення [9, с. 20]. Кількість учителів обмежувалася в кількості (один педагог на 50 учнів). Усі запропоновані органи шкільного контролю й вчителі старших класів середньої школи звільнялися. Для тимчасового заміщення цих посад віддавали перевагу тим особам, які потерпіли від радянського режиму. Учителі, які співпрацювали з комуністичною партією, звільнялися. Крім того, існувала заборона на використання запроваджених за радянської влади навчальних планів, підручників, учнівських і викладацьких бібліотек. Навчання обмежувалося читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою й ручною працею. Мовою навчання була українська, яка поряд із німецькою вважалася державною мовою в рейхскомісаріаті «Україна» [22, 5].

Наказом від 21 січня 1942 р. всі навчальні заклади в рейхскомісаріаті «Україна» закривалися. Це розпорядження стосувалось окремих факультетів, робітничих університетів, самостійних інститутів, філій Академії наук, вищих професійних шкіл і всіх подібних установ. Виняток становили медичні, ветеринарні, сільськогосподарські й технічні факультети. Вони вважалися як організаційно, так і професійно, самостійними. Те саме стосувалося вищих професійних шкіл, інститутів, академій та інших установ, які належали до вищезгаданих галузей. Студентам вищих семестрів, які не належали

до названих факультетів, що ліквідовувалися, надавалася можливість закінчити своє навчання пізніше. Право на це вони мали заслужити зразковою поведінкою [17, с. 107]. Персонал навчальних закладів звільнявся з роботи, а нове працевлаштування викладачів було пов'язано з докладною перевіркою їхньої політичної благонадійності. Подальша робота здійснювалася під пильним наглядом.

Забезпечення трудовими ресурсами промисловості та сільського господарства Німеччини за рахунок окупованих східних територій визначалося генеральним планом «Ост» як одне із пріоритетних. Із літа 1941 р. по осінь 1942 р. цей процес супроводжувався агітаційно-пропагандистською кампанією, яка обіцяла українцям пристойні умови проживання, високу заробітню плату. Часто визначальним фактором подачі добровільних заяв на виїзд до Німеччини стала виплачувана матеріальна допомога залишеним родинам. Вона передбачала щомісячну виплату 150 крб, 4 кг хліба та 12 кг круп, що могло значно покращити матеріальне становище родини в умовах голоду [9, с. 33]. Повіривши обіцянкам, кілька тисяч волинян добровільно зголосилися на виїзд, але ситуація докорінно змінилася, коли стало відомо про реальні умови утримання та праці українців у Німеччині. Кількість бажаючих різко скоротилася: заяви подавали одиниці. Водночас потреби промисловості в робочих руках постійно зростали у зв'язку з необхідністю матеріально-технічного забезпечення вермахту. У таких умовах окупаційна влада прийняла рішення про примусову депортацію українців віком від 18 до 45 років для роботи в Німеччині. 24 жовтня 1942 р. рейхскомісар Е. Кох видав наказ про закриття шкіл та інститутів і відправку викладачів й учнів. 26 травня 1943 р. в Луцьку відбувся з'їзд гебітскомісарів генеральної округи Волинь-Поділля, на якому озвучено рішення рейхскомісара про відмову від добровільного принципу подачі українцями заяв на виїзд. Віднині це був обов'язковий закон. Збільшити кількість оstarбайтерів передбачалося за рахунок працівників українських допоміжних установ. Загалом, планувалося вивезти 15 % таких службовців [22, с. 1–2].

Виконання цього рішення втілювалося поліційними структурами, підрозділами СД і СС через проведення облав на міських ринках, у громадських і робочих місцях. У селах старости складали списки згідно з отриманими квотами й конвоєм відправляли молодь на залізничні станції, де були підготовлені спеціальні збірні пункти. Загалом, окупаційній владі вдалося вивезти на примусові роботи до Німеччини понад 50 тис. волинян (мається на увазі лише Волинська та Рівненська області).

У рейхскомісаріаті «Україна» дозволена діяльність двох церков. Функціонувала Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) на чолі з канонічним главою митрополитом Діонісієм і в юрисдикції Московського патріархату Автономна православна церква на чолі з екзархом архієпископом Олексієм (Громадським) [25, с. 23]. На Волині Автономну православну церкву очолювали в Ковелі єпископ Дамаскін, Кременецьку катедру зайняв єпископ Ковельський і Луцький – Іов (Кресович) [22, с. 5]. УАПЦ у регіоні очолював архієпископ Луцький та Ковельський Полікарп (Сікорський), висвячений у Варшаві в 1932 р. Слід зазначити, що обидві церкви перебували в стані конфлікту одна з одною, претендуючи на роль єдиної канонічної конфесії. Їхня діяльність регламентувалася постановою рейхскомісара Е. Коха від 16 червня 1942 р. [9, с. 25–33].

Окупаційна влада стежила за різноманітними релігійними ініціативами, вивчала їх. Період доволі лояльного ставлення тривав до літа 1942 р. А. Розенберг підкреслював, що можна дозволити релігійним громадам існувати, але з умовою, що вони не займатимуться політикою й не стануть небезпечними для окупаційної влади.

Для посилення контролю за Православною церквою Е. Кох спеціальним розпорядженням від 1 березня 1942 р. розмежував функції відповідних служб: матеріальні церковні справи здійснювалися головним відділом міністерства, виконавчі заходи проти церковної інстанції й осіб, котрі належали до церкви – поліцією безпеки. Передбачалося зосередити всю повноту адміністративної влади в церкві у руках генерал-комісарів.

Важливим напрямом роботи УАПЦ стало відродження шкільної освіти на Волині. Із цією метою 17 березня 1942 р. в м. Рівне відбулося засідання церковної ради. Результатом стало колективне прохання до керівництва рейхскомісаріату «Україна» відкрити чотири вчительські семінарії в Острозі, Крем'янці, Луцьку й Ковелі. Ця ініціатива не підтримана окупаційною владою [26, с. 23].

Зустріла опір також ініціатива архієпископа Полікарпа з об'єднання Православних церков. Незважаючи на німецьку заборону, у жовтні 1942 р. в Луцьку проведено нараду єпископів УАПЦ. Серед його рішень – направити архієпископа Никанора та єпископа Мстислава в якості делегатів до митрополита Олексія в Почаїв і переконати його у необхідності об'єднання церков. Переговори

пройшли вдало й 8 жовтня 1942 р. підписано Акт поєднання автономістів та автокефалістів. Однак проти Акту рішуче виступила група єпископів Автономної православної церкви на чолі з єпископом Пантелеймоном (Рудиком). Очевидно, їхню позицію підтримала окупаційна адміністрація, яка вважала існування єдиної Української церкви кроком до суверенізації України. Під тиском єпископів митрополит Олексій відкликав своє рішення. Об'єднання церков не відбулося [15, с. 2].

Убачаючи в діяльності церкви політичну складову, німецька адміністрація поступово підпорядкувала її діяльність власним інституціям. Обмежено права духовенства та релігійних громад. Згідно з розпорядженням рейхскомісара Е. Коха та окружного комісара Волині й Поділля Ліндера від 17 лютого 1942 р. населенню забороняли святкувати релігійні свята, крім Різдва (7, 8 січня), Нового року (14 січня) і Великодня (два дні); усі решта днів визначалися, як робочі [4, с. 57]. Навіть проведення богослужіння перенесено на ранній ранок, щоб не заважати початку робочого дня.

Підтримка церквою українського визвольного руху призвела до поширення репресій окупаційної влади проти священнослужителів. За період від грудня по травень 1943 р. в Луцько-Ковельській єпархії загинуло 18 духовних осіб, які належали до УАПЦ. Частину духовенства вивезено на примусові роботи до Німеччини, зокрема, протоієрея із с. Цегів О. Денисюка та ін. [22, с. 5].

Характерною рисою «нового порядку», який вводився на окупованих територіях, був кривавий терор. У жовтні 1941 р. Україна спізнала свою першу Хатинь – село Обухівку. Пізніше практика спалених сіл стала регулярною. Серед 250 знищених населених пунктів були й села Волині, зокрема Кортеліси на Ратнівщині. Операція дістала назву «Трикутник» і передбачала знищення сіл Бірки, Заболоття, Борисівки, Кортеліси. 23 вересня 1942 р. підрозділ «Нюрнберг» оточив Кортеліси подвійним кільцем. Населення зігнали до церкви, приміщення школи та кількох сусідніх будинків, після чого всіх розстріляли, а село спалили. У вогні та від куль загинуло 2892 кортелісці, серед яких були чоловіки, жінки, старики й діти. Спалено 715 хат. Разом із Кортелісами карателі знищили села Запківне, Ягідкове, Тепечень, Косиці, Сніжки, Дорошів, Тарасове, Соснівку, Хомут та ін. Поступово гітлерівський терор набув систематичності [14, с. 596].

Реалізація німецької східної політики мала для регіону катастрофічні наслідки. Величезними були людські втрати серед мирного українського населення Волинської області. Згідно з радянських документів убито 165 тис. осіб, понад 30 тис. осіб вивезено на роботи в Німеччину. Лише в Камінь-Каширському районі розстріляно, замучено, повішено, спалено живими 5095 осіб, Колківському – 3949, повністю знищено населення міста Ковеля. Спалено 422 населені пункти, 35 тис. селянських будинків. Населення м. Луцьк скоротилося з 50 тис. на початок війни до 30 тис. на момент визволення Червоною армією [24, с. 6]. Ця інформація, на нашу думку, є неповною, адже в списку виборців Волинської області (станом на 1947 р.) залишилося лише 362 680 повнолітніх осіб, а кількість населення регіону станом на 1939 р. складала 1 млн 128 тис. осіб [2, с. 8]. Тобто можна припустити, що внаслідок війни, репресій, депортаційно-переселенських процесів, хвороб загинуло або не повернулося близько 600 тис. волинян.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Загалом за час окупації населення України скоротилося на 13,6 млн осіб. Жорстокий терор проти мирного населення мав на меті не тільки придушення будь-якого опору нацистам. Він став кривавим інструментом виконання головного завдання «Генерального плану Ост» – обезлюднення східних територій для переселення сюди німецьких колоністів. Такі дії окупаційного режиму викликали опір населення, який переростав у всенародний антифашистський рух.

Джерела та література

1. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. / П. П. Панченко, С. М. Андрушко, О. С. Артёмов [та ін.]. – К. : Книга пам'яті України, 2000. – 944 с.
2. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської області), ф.-п.-1, оп. 1, спр. 1-а, 171 арк.
3. Держархів Волинської області, ф.-р.-1, оп. 1, спр. 15, 37 арк.
4. Держархів Волинської області, ф.-р.-1, оп. 2, спр. 89, 68 арк.
5. Держархів Волинської області, ф.-р.-2, оп. 1, спр. 9, 3 арк.
6. Держархів Волинської області, ф.-р.-2, оп. 1, спр. 109, 2 арк.
7. Держархів Волинської області, ф. 1021, оп. 1, спр. 1, 128 арк.
8. Держархів Волинської області, ф. 1021, оп. 1, спр. 3, 54 арк.
9. Держархів Волинської області, ф. 1021, оп. 1, спр. 4, 67 арк.

10. Держархів Волинської області, ф.-Р.-2, оп. 1, спр. 320, 15 арк.
11. Держархів Волинської області, ф.-Р.-2, оп. 2, спр. 1, 57 арк.
12. Вісник української інформаційної служби. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської області), ф.-р.-30, оп. 1, спр. 20, 54 арк.
13. Загорулько М. Крах плана «Ольденбург» : о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. – 3-е издание, доп. – М. : Экономика, 1980. – 375 с.
14. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / гол. ред. кол. : П. Т. Тронько, М. П. Бажан, М. К. Білогуров [та ін.]. – К. : Головн. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1970. – 745 с.
15. Колодний А. // Історія релігії в Україні. – Перша Українська електронна бібліотека підручників [Електронний ресурс]. – Режим доступу : Pidruchniki.com.ua.
16. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах : зб. нім. архівних матеріалів (1941–1942) : в 3 т. Т. 3. / В. Косик. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський у-т ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.С. Грушевського, 1999. – 382 с.
17. Косик В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / В. Косик. – К. : Альтернативи, 1999. – 407 с.
18. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні 20 століття : зб. док. і матеріалів / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
19. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы и материалы / под ред. и с предисловием П. А. Жилина. – М. : Наука, 1987. – 305 с.
20. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941–1944) / П. В. Рекотов // УІЖ. – № 3. – 1997. – С. 90–98.
21. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : в III т. – Т. I : Украинская СССР в первый период Великой Отечественной войны (22.06.1941–18.11.1942). – Киев : Наук. думка, 1985. – 544 с.
22. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України (Центральний держ. архів вищ. органів влади і управління України), ф. 3833, оп. 1, спр. 124, 53 арк.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Центральний держ. архів вищ. органів влади і управління України), ф. 1, оп. 23, спр. 533, 15 арк.
24. Центральний держ. архів вищ. органів влади і управління України, ф. 1, оп. 23, спр. 937, 63 арк.
25. Центральний держ. архів вищ. органів влади і управління України, ф. 1, оп. 23, спр. 534, 41 арк.
26. Центральний держ. архів вищ. органів влади і управління України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, 127 арк.
27. Центральний держ. архів вищ. органів влади і управління України, ф. 1, оп. 22, спр. 45, 201 арк.

Ленартович Олег. Немецко-фашистский оккупационный режим на Волыни в годы Великой отечественной войны. Первые научные труды исследовали изучению ущерба, нанесенного Украине в период немецкой оккупации, определяли потери населения, изучению планов нацистов по отношению к славянскому населению способов его реализации. Ярким примером советской историографии посвященной вопросам экономического грабежа населения Украины нацистами, является работа М. Загорулько и А. Ющенко «Крах плана «Ольденбург»» изданная в Москве в 1980 г. Ученым удалось доказать тезис, что планы экономического грабежа, разработаны высшим руководством Германии, не были осуществлены в полном объеме. Основной причиной этого считаем возникновение всенародного Движения сопротивления под руководством коммунистического подполья. Чрезмерная идеологизация характерна советской историографии, но собранный исследователями научный фактический материал хотя и отличается тенденциозностью, но есть достоверным первоисточником для изучения предложенной проблемы.

Административную систему, механизмы реализации нацистских планов в Украине изучают современные отечественные историки, непосредственно М. Коваль, С. Кульчицкий, В. Романцов, Наиболее основательно административную систему и органы управления на оккупированных территориях изучил П. Рекотов. Эти труды отличаются объективностью в освещении проблемных вопросов и акцентируют внимание на политических аспектах и механизмах реализации оккупационной политики.

Ключевые слова: оккупация, рейхскомисариат «Украина», Волынь, геноцид, налоги.

Lenartovich Oleg. German-Nazi occupation Regime in Volyn during the Great Patriotic War. The first scientific papers devoted to the study of the damage inflicted on Ukraine during the German occupation, the numbers involved loss of population, the study plans Nazis against the Slavic population and means of implementation. A striking example of Soviet historiography devoted to issues of economic plunder Ukraine by the Nazis, is working Zagorulko M. and A. Yushchenko's «collapse plan» Oldenburg "published in Moscow in 1980. Authors failed to prove the thesis

that economic plunder plans developed by senior management in Germany, not have been made in full. The main reason authors consider the appearance of the popular Resistance movement under the leadership of the communist underground. Excessive inherent ideological historiography, but scientists gathered facts though different bias is a valuable and reliable source for studying the proposed issue.

Authorities, implementation mechanisms Nazi plans to explore modern Ukraine Ukrainian historians, in particular, M. Smith, S. Kulchytsky, V. Romantsov. The most thorough administrative system and controls the occupied territories explored P. Rekotov. These works differ objectivity in reporting issues and focus on the political aspects and implementation mechanisms occupation policy.

Key words: occupation, reyhskomisariat «Ukraine», Volhynia, genocide, taxes.

Стаття надійшла до редколегії
05.12.2014 р.

УДК 94(477.82)+377.35:2

Олександр Федчук

Луцькі богословсько-пастирські курси в 1945/1946 навчальному році

У статті висвітлено процес підготовки та відкриття в листопаді 1945 р. дворічних богословсько-пастирських курсів у Луцьку. Також проаналізовано діяльність цього навчального закладу в 1945/1946 навчальному році. При цьому увагу зосереджено на ролі єпархіального управління в забезпеченні роботи курсів та на ставленні до них обласного уповноваженого Ради в справах РПЦ.

Ключові слова: богословсько-пастирські курси, єпархіальне управління, уповноважений Ради у справах РПЦ М. Діденко, протоієрей Микола Тучемський, єпископ Микола (Чуфаровський)

Постановка наукової проблеми та її значення. Історія Православної церкви на Волині тісно пов'язана з історією Волинської духовної семінарії (ВДС), яка готувала священицькі кадри для єпархії. Відновлення її діяльності в Луцьку в 1945 р. відображало певну нормалізацію відносин між державою та церквою. Однак, дозволивши церкві займатися духовною освітою, радянська влада поставила такі заклади під жорсткий контроль, що здійснювався через уповноваженого Ради в справах Руської православної церкви. Таким способом держава прагнула впливати як на формування викладацького колективу та слухачів курсів, так і на навчально-виховну роботу.

Напередодні 70-річчя від часу відкриття дворічних Луцьких богословсько-пастирських курсів спроба розглянути той нетривалий період діяльності Волинської духовної семінарії, коли вона ще багато в чому не залежала від патріархії, видається актуальною, адже історія Волинської православної єпархії в радянський період традиційно висвітлюється в контексті її повної залежності від московського духовного центру.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. У сучасній українській історіографії питання духовної освіти в радянський період, а зокрема й Волинської духовної семінарії розкрито недостатньо. Ще менше праць стосуються діяльності Луцьких богословсько-пастирських курсів. Про них у своїх дослідженнях згадують В. Милусь [12], В. Борщевич [1], В. Войналович [2] та О. Суцук [16].

Мета дослідження – розкрити функціонування богословсько-пастирських курсів у Луцьку в 1945/1946 навчальному році. Відповідно поставлено такі **завдання:** вияснити юридичні підстави відкриття курсів, проаналізувати особливості навчально-виховного процесу, охарактеризувати викладачів та учнів, відстежити вплив ідеологічних чинників на навчальний заклад.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Повна легалізація Православної церкви, яка фактично відбулась у Радянському Союзі лише восени 1943 р., дала змогу священноначалю РПЦ клопотати перед владою про вирішення тих питань, які нагромадилися за декілька десятиліть. Серед таких – і питання про духовну освіту, адже після 1917 р.